SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

IV

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 1975

BİLİNEN EN ESKİ İSLAMİ TÜRKÇE METİNLER:

UYGUR HARFLERİYLE YAZILMIŞ KARAHANLILAR DEVRİNE AİT TARLA SATIŞ SENETLERİ

(473, 483 = 1080, 1090)

Şinasi TEKİN

A. Giriş

Türklerin, X. yy ortalarında Satuk Buğra Han zamanında Islâm dinine, Batı Türkistan'da girdikleri bütün kaynaklarca kabul edilmektedir. Fakat bu olay, tarihin akışına büyük etkisi olmaksızın aslında bu tarihten çok daha gerilere götürülebilir. Daha Emevîlerin son zamanları ile Abbasîlerin ilk devirlerinde kadınlı - erkekli, türk asıllı esirler, Ön Asya'da halife ile devlet ileri gelenlerinin saraylarında büyük bir değer taşıyordu; fakat bunların henüz türk dili ve türk kültürünün alın yazısına yön verecek bir gücü ve yoğunluğu yoktu. Zaten bu türk kitlelerinin asıl türk kültür merkezi olan Ötüken - Tarım bölgesinden çok uzakta Ön Asya'da, arapçanın önderliğini yaptığı islâm kültürü içinde, kendisine benzeyen bir kültürün itmesi, uyarması olmaksızın, birden bire kendini bulup VIII. - IX. yy'larda bir türk kültürü yaratmasına imkân yoktu. Ancak X. yy'dan itibâren Kaşgar ve yöresinde, türk unsuruna dayanan siyasî birlikler kurulduktan sonra, ilk türk - islâm kültürü doğmağa başlamıştır. Herhalde bu ilk devirlerin edebi ürünleri Kaşgari'nin Divanında örnek olarak verdiği çeşitli konuları işleyen destan parçaları ile atasözleri olmalıdır. Öte yandan bunların daha X. yy'da yazı ile tesbit edilmemiş olacağını ileri sürmek için de hiç bir sebep yoktur. Kaşgar yöresindeki bu ilk müslüman türkler ile burkancı ve mani dini kültürünün son temsilcisi olan Hoço uygurları (aş. yk.: 80 - 95 boylam ile 40 - 45 enlem arası) arasında din ve dünya görüşü ayrılığı dolayısiyle nesiller boyu süren kanlı çatışmalara rağmen, Karahanlılarla başlayan ilk türk - islâm kültürünün kaynağını işte bu Hoço'daki burkancı uygur çevresinde aramak gerekmektedir.

Yazımızın konusu olan tarla satış senetlerinde kullanılan uygur yazısı bunun en açık delilidir.

B. Belgelerin genel tanımı

1911 yılında Yarkend dışındaki (bk. dizin : *rabul)* bahçelerde bir takım arapça ve türkçe mahkeme kararları, kişiler arasındaki özel anlaşmaları tesbit eden alış - veriş senetleri bulunmuştur. İlkin Kaşgar'daki ingiliz konsolosu Sir George Macartney'e verilen belgeler daha sonra, Hindistan eski eserler genel müdürlüğüne teslim edildiği halde bir daha bunları gören olmamıştır. Fakat E. Denison Ross'un himmetiyle bunların bir kısmının fotoğrafları aldırılıp Londra'da «Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Kütüphanesi»ne yerleştirilmiştir (Library of the School of Oriental and African Studies, no. *M 63 Yarkend).* Hepsinin 15 parça olduğunu söyliyen E. Denison Ross[1] «yedisinin arapça, dördünün arap harfleriyle türkçe, üçünün de uygur harfleriyle» olduğunu bildiriyor ise de fotoğraflardan beş arapça (tarihleri : 529, 518, 494 - veya 474 -), beş uygur harfleriyle türkçe (aşağıda yayınlananlar : I, III, IV (+ V), VI, VII) ve bir de arap-uygur harfleriyle (karışık) türkçe metin çıkmış ve arapça olanlardan biri yayınlanmıştır[2]. Bunlardan birinde ve arap harfleriyle türkçe olanında bazı imzalar uygur harfleriyledir.

Aynı bölgede P. Pelliot tarafından bulunan üç arapça satış senedinin sonunda da bir çok imzalar türkçe açıklamalarla birlikte bazan uygur harfleriyledir[3].

Bütün bu belgelerde bahis konusu edilen olaylar hep bir bölgede (Yarkend civarında Rabul kasabasında) h. 473 - 529 yılları arasında geçtiğine göre, adları, ayrı belgelerde tekrarlanan kimselerin aynı kişiler olduğunu düşünebiliriz.

[1] BSOS III (1923), s. 158 ve Türkiyat Mecmuası I (1925), s. 225.

[2] V. Barthold, *The Bughra Khan mentioned in the Qutadqu Bilik,* BSOS III (1923), s. 151 - 158 [türkçesi : R. Hulûsi, *Kudatku Biligin zikrettiği Bugra Han kimdir?* TM I (1925), s. 221 - 226].

[3] Cl. Huart, *Trois actes notariés Arabes de Yârkend,* Journal Asiatique 4. c. (1914), s. 607 - 627 (tarihleri : 489, 505, 508)

C. Uygurca belgeler ve tarihleri

Metinlerin hiç biri tam değildir, çoğu şâhit listesinden ibâret[4] olduğu halde bir kısmından önemli sonuçlar çıkarabiliyoruz:

1. Senetler tarla satanların ifâdelerine göre düzenlenmiştir: «ben.. sattım» vb. «tarla» için *yir* ve bazan da *bük* kullanılmıştır.

2. Satılan tarlanın dört hudûdu, komşu tarlaların sâhiplerinin adıyla belirtilmiştir (bk. dizin: *kat*).

3. *yarmak* ile hesaplanan tarla fiyatının sık-sık yarısı kaydedildiğine göre ödemeler taksitle yapılmıştır.

4. Şâhitler *(tanuk)* ad ve unvanlariyle senedin sonuna yazılmıştır.

5. Satanın satın alana verdiği teminâtın ifâde tarzı dikkate değer: II, 10 «satış tarihini geciktirenin sözü hükümsüzdür» veya: IV, 14 vd. «bizden sonra oğlumuza, kızımıza, karımıza, akrabamıza ve herhangi bir kimseye dışarıdan bu şâhitleri hayâl imiş gibi gösterecek bir tesir bulunursa, bu hükümsüzdür; kendi şahitleri de yalandır».

Yukarıda saydığımız özellikler acaba islâmî geleneklere uygun mudur? Bu sorunun cevabı, islâmî toprak hukukunun XI. yy'da Türkistan'da nasıl telâkki edildiği meselesine ışık tutacaktır; fakat bildiğime göre bu devirden kalma belgeler yok denecek kadar azdır! Islâm hukukuna göre *(Hanefi)*, fethedilen ülkeler — bazı özel durumlar bir yana bırakılacak olursa — *mirî* sayıldığından, kişiler arasında tarla alım-satımının bahis konusu edilmemesi gerekir[5]. Fakat bazı şartlar altında hiç olmazsa tasarruf hakkının başkasına devri bahis konusu olduğu zaman Kaşgar'da olduğu gibi ayrıntılı, şâhitli senet düzülmesine lüzûm yoktur. İşte elimizdeki bu belgeler bu anlayışın Türkistan'da böyle olmadığını gösteriyor; öyleyse Batı Türkistan'da yerli «örf» ve «âdetler» hâlâ canlı tutuluyordu. Bunun nedenini, iran unsurunda aramakla birlikte, konumuz doğrudan doğruya türkler ile ilgili olduğu için, Kaşgar'a komşu olan Doğu Tür-

[4] Burada sık sık kullanılan unvanlar son derece dikkate değer.

[5] M. Akdağ, *Türkiyenin İktisâdî ve İçtimaî Tarihi* I, 1959, s. 427 vd.

kistan'da burkancı uygur medeniyetinin etkisini de unutmamak gerekir. Nitekim elimizdeki bu tarla satış senetleri ile burkancı uygur hukuk belgeleri arasında dış yapı bakımından büyük bir benzerlik vardır: Bu sonunculardа şahitler zikredilirken kişi adları satır içerisinden başlar (bk. Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı I, 1964, s. 50, 51). Aynı usulü yayınlamakta olduğumuz karahanlı belgelerinde de buluyoruz (bk. metin no. I).

Metinlerden yalnız iki parçada tarih vardır:

III, 11 - 12: *yïl tört yüz sekson üçte bu ḫaṭ bitilti ḳutluġ receb ayinta*
483 receb = 30 ağustos — 28 eylül 1090.

V, 5 - 7: *yïl tört yüz yitmiş üçte siçġan yili rebī'ül - āḫir ayinta bu ḫaṭ ḳilildi*
473 rebîülâhir = 19 eylül - 17 ekim 1080.

Buna göre 473 (1080) tarihlisi bu devirden kalma arapça ve türkçe yazılmış belgelerin en eskisi olmuş oluyor. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'ini aynı bölgede, 1069 yılında bitirdiği hâlde, elimizdeki en eski nüshaları XIII. yy'dan gerilere gidememektedir. Buna göre bu tarla satış senetleri, yazısı bakımından, bilinen en eski türkçe - islâmî yazılı belge olmuş oluyor. Kullanılan uygur alfabesinin işlekliğini göz önünde bulundurursak Kaşgar bölgesinde gelişen türk yazı dilinin başlangıcını daha da gerilere götürmek gerekir. Yukarıda kısaca bahis konusu ettiğimiz arapça belgelerde (meselâ JA 1914, c. 4. s. 617 vd) şâhitlerden bazılarının, kendi adlarını uygur harfleriyle yazmalarından anlaşıldığına göre bu devirde okuryazar müslüman - türk aydınları arasında arap harflerini hiç tanımıyan, bilmeyen kimseler var olmuştur. Öte yandan uygurca senetleri yazanların arap harflerini de bilmiş olabileceklerini düşünmek yanlış olmaz; çünkü üslûp bakımından burkancı uygur metinlerinin yazısından bir az da olsa farklı olan bu uygur yazısında şu dikkate değer özellikler görünüyor:

1. kelime içerisinde, sırf arap harfini andırdığı için bazı harfler uygurcasından sonra bu yazı ile tekrar edilmiş;

2. arap alfabesindeki harf noktaları bazan uygur harflerine de koyulmuş;

3. birden fazla sesin işareti olan bazı uygur harflerinin altına, arap harflerini andıran işâretler koymakla okuma güçlüğü ortadan kaldırılmağa çalışılmıştır.

Bu ve buna benzer özellikleri daha sonraki devirlerde, XV. yy.'ın sonlarına kadar Batı Türkistan'da uygur harfleriyle yazılmış eserlerde de görebiliyoruz (bu ve öteki benzer hususlar için bk. bilhassa T. Gandjei, *A locust's Leg*, Studies i.h. of S.H. Taqizadeh, London 1962, s. vd., 67 vd. ve : *Annali* xiv, 1964, s. 161 vd).

Bu durum şöyle örneklendirilebilir :

III,6 ḳati	V,3 tört	I,8 inisi
III,7 bahāsi	V,6 siçgan	IV,8 öz usumuz
I,1 ʿosmān	rebīʿ V,6	IV,9 alī
I,4 siliḥdār	V,12 ḳalaç	IV,15 oğlumuz
I,4 ḳalaç	V,14 tajik	VI,4 taḳağu
I,6 tigin	VII,1 isḥāḳ	VI,7 ulug
I,7 satiğ	VII,5 yūsuf	VI,7 ḫatni
VII,1 ḥasan	III,3 ig-siz	VI,9 kesek.

Belgelerin dilinin sâde olmayışı bizi şaşırtmamalıdır, çünkü aynı devirde türkçeyi araplara öğretmeğe çalışan Kaşgari, Divanı'na yabancı asıllı sözleri almıyacağını açıkça belirtiyor.

Metni tesbit ederken (ı) hâriç, türk ilmî çeviri yazı usûlünü kullandım. ( ) doldurmayı, < > harflerin, aslında unutulup tarafımdan konduğunu, ... belirsiz sayıda harfin eksik olduğunu bildirir.

Uygur yazısı ile yakından ilgisi olmayan okuyucunun, metnin asıl yazılışından yararlanmasını sağlamak için, metinleri bir de arap harfleriyle verdim; ama bu bir t r a n s l i t e r a s y o n d u r! me-

selâ *Muḥammed* موقمات şeklinde yazılarak uygurcasının yazılış şekline işâret edilmek istenmiştir. *oġli :* اوقلی , ʿoṣmān : قوتمان gibi.

Bugünkü türkçesini verirken bir çok noktalar şüpheli kalmıştır; metinlerin bütün kelime hazinesini içine alan dizindeki notlar da bu kapalı yerleri her zaman aydınlatamadı.

Dizine kelime anlamları eklenmemiştir; tercüme kısmı bu boşluğu doldurur sanırım.

D. Metinler

I

1 men sulman otaġ başi tanuḳ men men nana sar (?) otaġ başi oġli ʿoṣmān tanuḳ men
2 (t) ong (a) oġli ʿoṣmān tanuḳ men
3 men ismāʿīl oġli ḥasan çalap atçi tanuḳ men iṣḥāḳ atçi oġli ʿalī tanuḳ men
4 men būbekir siliḥdār tanuḳ men yūsuf ḳalaç tanuḳ men
5 men ḥasan tamġaçi tanuḳ men
6 men kiçmiş tigin tanuḳ men
7 men satiġ muḥammed çalap ta (nuḳ men)
8 kö<r>tlek muḥammed inisi būbekir tanuḳ men
9 men yūsuf otaġ başi tanuḳ (men)
10 men baba nāyil (?) otaġ başi tanuḳ (men)

III (*)

1 bu ol ḫaṭ turur tanuḳ bolti-lar tanuḳ-lar ati bu ḫaṭ
2 angkinte bitilmiş turur men seli (**) beg tözün sü başi
3 oġli seli sü başi inisi siluman (?) ög aduḳ ig-siz
4 toġasiz taḥtvaḳt erken rabul-ta sökmen beg buti -
5 ḳinta bir kesek yir sattim ḥüseyin oġli iṣḥāḳ
6 çalap - ḳa tört ḳati birle sattim bir yaş bükig (?)

(*) II numarayı taşıyan — eğer böyle bir şey var idiyse — metin kaybolmuş.
(**) silinmiş.

7 bu bük bahāsi yüz elig yarmaḳ bahāni tükel bultum
8 yir evḳaf <i>ni (?) aldim milk isḥāḳ çalap-ning turur bu yir
9 <n>ing evvel ḳati yūsuf inal yiri üç ḳati çalap
10 yir <i> kim te'ḫīr ḳilġan tārīḫini bāṭil turur
11 yïl tört yüz sekson üç-te bu ḫaṭ bitilti
12 ḳutluġ receb ayin - ta (***)
13 men yaçmiş (?) tanuḳmen men aduḳ tanuḳmen
14 men tavut (?) tanuḳmen men yūsuf tekneçi tanuḳmen
15 men tekneçi oġli yāḳūb tanuḳmen men seli tajik tanuḳmen

(sonu eksik)

IV

(başı eksik)

1 ... tanuḳ tanuḳ ... (nin)g ati bu ḫaṭ
2 ... / daşinta yad ḳilindi tanuḳ-lar (?) ...
3 (ta)nuḳ-luḳ birürler men beg tözün
4 sü başi oġli tanuḳluḳ bir(ü)r sü başi
5 (oġli) beg tözün sü başi oġli aḥmed
6 arslan biz ikegü öz aduḳ ig-siz
7 toġasiz taḫtavaḳt erken öz
8 'aḳlimiz öz usumuzta erken iḳtar (?)
9 (kel)ürmez men 'alī sü başi men aḥmed
10 arslan isḥāḳ çalap-ḳa bir kesek
11 rabul-da yir sattimiz sekiz yüz yarmaḳ-
12 ḳa bu yarmaḳ yarimi bolur tört yüz yarmaḳ
13 bu yirni tört ḳat-lari birle isḥāḳ
14 çalap - ḳa sattimiz bizi(m)de kin kidin
15 oġlum(uz)ḳa yā ḳizimiz kişimizke
16 (ḳa)taş-larimizḳa kim erse-ke te'ṣīr (?)
17 (ta)ştin yoḳ kim ta(nuḳ)ni ḳilġan saḳiġ (?)
18 bāṭil tanuḳi yalġan bu yirni<n>g evve(l ḳati?)

(devamı : V)

(***) satırın sonu ile bundan sonra gelen satır boş bırakılmış.

V

1 19 boġra beg-ning satmiş yir ikinç
2 20 (ḳ)ati tegirmen özeki üçünç ḳati
3 21 babek todun yiri törtünç ḳati
4 22 ... (*)
5 23 sattimiz yil tört yüz yitmiş üçte
6 24 siçġan yili rebī'ül-āḫir ayinta bu
7 25 ḫaṭ ḳilildi bu ḫaṭ içinteki yā (?)
8 26 men uzun ḥasan çalap tanuḳ men men
9 27 ala muḥammed çor oġli mūsā tanuḳ men men yūsuf
10 28 ... leçi oġli yāḳūb tanuḳ men ilek molla
11 30 ... ami (?) ḥasan tanuḳ men men yaḳud yalu oġli
12 30 ... i tanuḳ men ḳalaç seli çalap inisi seli
13 31 tanuḳ men seli çalap inisi muḥammed tanuḳ men
14 32 men aḫmed seli ... seli tajik tanuḳ (men)
15 33 ... inisi tanuḳ men ...
16 34 ... t(anuḳ men) ... oġli ... men ḳutluġ
17 35 ... tanuḳ men t ... su(1)uman (?) çor oġli ...
18 36 ... tanuḳ men ...

VI

1 bu ol ḫaṭ turur kim tanuḳ bolti-
2 lar tanuḳ-lar ati bu ḫaṭ içinte
3 (ya) d (ḳilin)d(i) ... (*)
4 ... bitidim taḳaġu yili
5 rebī'ül-evvel ayinta

men mekāyil arslan

6 sü başi tanuḳ men ... (**)
7 ḫaṭni uluġ yol bütün-lük üçün

(*) satır silik; ancak bazı harfler seçilebiliyor, fakat okunmuyor.
(**) bu satırdan sonra belirsiz sayıda satır eksik.

8 bu ḫaṭ ... bu ... erke(n?)
9 iṣḥāḳ çalap-ḳa bir kesek yirimni

sattim

10 yūsuf tekneçi ḳati muntini (?) bir ḳad (i?)
11 ... bahāni tükel bultum ...
12 yiri bir ḳati yūsuf tekneçi yiri bir ḳati

(sonu eksik)

VII

(başı eksik)

1 kençek tanuḳ men men iṣḥāḳ ḥasan (?)
2 çor tanuḳ men men ala muḥammed çor
3 tanuḳ men men 'oṣmān kençek tanuḳ men
4 men babek todun tanuḳ men men
5 yūsuf ḳalaç tanuḳ men .

E. Bugünkü Türkçesi

I.

1. Ben Sulman *otaġ başi* şâhidim. Ben Nana sar (?) *otaġ başi* oğlu Osman şâhidim.
2. (Ben) Tonga oğlu Osman şâhidim.
3. Ben Ismâil oğlu Hasan Çalap *atçi* şâhidim. Ben Ishak *atçi* oğlu Ali şâhidim.
4. Ben Ebûbekir silâhdar şâhidim. Ben Yûsuf Kalaç şâhidim.
5. Ben Hasan *tamġaçi* şâhidim.
6. Ben Kiçmiş Tigin şâhidim.
7. Ben Satig Muhammed Çalap şa(hidim).
8. (Ben) *körtlek (?)* Muhammed'in kardeşi Ebûbekir şâhidim.
9. Ben Yûsuf *otaġ başi* şâhid(im).

III.

1. Bu bir senettir. Şâhitlik ettiler. Şâhitlerin adı bu senedin
2. en sonunda yazılmıştır. Ben Beg Tözün *sü başi*
3. oğlu Seli *sübaşi*'nin kardeşi Siluman (?) aklı başında, hasta -
4. talıksız ve sıhhatta iken Rabul'da, Sökmen Beg *butikçi*'nda
5. bir parça yer sattım. Hüseyin oğlu Ishak
6. Çalap'a dört hudûdu ile birlikte bir ağaçlığı (= yaş bükig) sattım.
7. Bu ağaçlığın (=bük) fiyatı yüz elli *yarmak*'tır. Karşılığını (= *bahā*) tamâmiyle buldum.
8. Yer *evkafını* (?) aldım. Mülk (= *milk*) Ishak Çalap'ındır. Bu yerin
9. birinci hudûdu Yûsuf İnal yeridir; <öteki> üç hudûdu Çalap'ın
10. yeridir. <Satış> tarihini geciktirenin <sözü> hükümsüzdür.
11. Yıl dört yüz seksen üçte bu senet yazıldı,
12. kutlu receb ayında (= 30 ağustos - 28 eylül 1090).
13. Ben Yaçmiş şâhidim. Ben Aduk şâhidim.
14. Ben Davud şâhidim. (Ben) Yûsuf Tekneci şâhidim.
15. Ben Tekneci oğlu Yâkub şâhidim. Ben Seli Tajik şâhidim.

IV.

1. ... şâhit(ler)in adı bu senedin
2. (son)unda zikredildi; şâhitler (?) ...
3. şâhitlik ederler. Ben Beg Tözün
4. *sü başi* oğlu şâhitlik eder(im). *Sü başi*
5. (oğlu) Beg Tözün <ile> *sü başi* oğlu Ahmed
6. Arslan, biz ikimiz, şuurlu, hasta-
7. lıksız ve sıhhatta iken ve kendi

8. aklımız kendi başımızda iken *iḳtar* (?)
9. (...?) Ben Ali *sü başi*, ben Ahmed Arslan,
10. Ishak Çalap'a
11. Rabul'da bir parça yer sattık; sekiz yüz *yarmaḳ*'a.
12. Bu *yarmaḳ* yarısı dört yüz *yarmaḳ* eder.
13. Bu yeri, dört hudûdu ile birlikte Ishak
14. Çalap'a sattık. Bizden sonra
15. oğlumuza, kızımıza, karımıza,
16. akrabamıza ve herhangi bir kimseye
17. dışardan, (bu) şâhitleri (?) * hayâl imiş gibi gösterecek bir tesir bulunursa
18. bu hükümsüzdür, (kendi) şâhitleri de yalandır. Bu yerin birinci (hudûdu)

(devamı : V)

V.

19. Bogra Beg'in sattığı yerdir; ikinci
20. hudûdu değirmen deresidir; üçüncü hudûdu
21. Babek Todun'un yeridir; dördüncü hudûdu
22. ... *(eksik)*
23. sattık. Yıl dört yüz yetmiş üçte,
24. sıçan yılı, rebîülâhir ayında (= 19 eylül - 17 ekim 1080) bu
25. senet düzenlendi. Bu senet içindeki ... (?)
26. Ben Uzun Hasan Çalap şâhidim. Ben
27. Ala Muhammed Çor oğlu Mûsa şâhidim. Ben Yûsuf
28. ... oğlu Yâkub şâhidim. (Ben) İlek Molla
29. ... Hasan şâhidim. Ben Yakud Yalu oğlu
30. ... şâhidim. (Ben) Kalaç Seli Çalap'ın kardeşi Seli
31. şâhidim. (Ben) Seli Çalap'ın kardeşi Muhammed şâhidim.
32. Ben Ahmed Seli ... Seli Tajik şâhid(im).
33. ... kardeşi şâhidim. ...
34. ... ş(âhidim) ... oğlu ... Ben Kutlug
35. ... şâhidim. ... Suluman (?) Çor oğlu ...
36. ... şâhidim ...

VI.

1. Bu bir senettir; şâhitlik ettiler.
2. Şâhitlerin adı bu senet içinde
3. (zik)r(edil)di ...
4. ... yazdım, tavuk yılı
5. rebîülevvel ayında *(boş bırakılmış)*

Ben Mekâil Arslan

6. *sü başi* şâhidim ... *(eksik)*
7. senedi ... «büyük yol» (?), doğruluğu için
8. Bu senet ... iken
9. İshâk Çalap'a bir parça yerimi sattım.
10. Yûsuf Tekneci'nin hudûdu; bundan ötede (? =*muntini)* bir hudûdu ...
11. ... *(eksik)* karşılığını (= *bahâ)* tamâmiyle buldum...
12. yeri. Bir hudûdu Yûsuf Tekneci'nin yeridir; bir hudûdu

(sonu eksik)

VII.

1. Kençek şâhidim. Ben Ishak Hasan
2. Çor şâhidim. Ben Ala Muhammed Çor
3. şâhidim. Ben Osman Kençek şâhidim.
4. Ben Babek Todun şâhidim. Ben
5. Yûsuf Kalaç şâhidim.

F. Açıklamalı dizin

a d u ḳ *ög a. igsiz toġasiz taḫtvaḳt erken* III, 3. *biz ikegü ög a. igsiz toġasiz taḫtavaḳt erken* IV, 6

Anlamı iyice anlaşılmıyor, fakat metnin ne demek istediği oldukça açık: senedi düzenleyenler daha doğrusu, tarlasını satanlar, ileride herhangi bir itirazı önlemek düşüncesiyle satış işlemini başkasının zoruyla değil de kendi istekleriyle yaptıklarını dile getirmek istiyorlar. «Biz akıl(lı) ve uyanık (yani: ayık) ... iken». Herhalde bugünkü *ayık* ve *ayıl-* ile ilgisi olacak: * *ad -!* Kaşgari'nin «ta-

nınmayan; değişik» anlamına gelen *adhuk, adguk* ve *agduk*'u (bu sonuncusu *adguk*'un değişik şekli olacak) ile bir ilişkisi var mı? «ayılıp kendine gelen»i «değişmiş» gibi düşünürsek böyle bir ilişkiyi kurmak mümkün olur; buna bir de Tarama Sözlüğündeki *aymak* 'ayılmak'ı ekleyebiliriz (<* ad- !)

a d u k (kişi adı) *men a. tanuḳmen* III, 13

a h m e d (kişi adı) *beg tözün sübaşi oġli a. arslan biz ikegü* IV, 5 *a. arslan* IV 9. *a. seli* ... V, 14

'a k l *öz a.-imiz öz usumuzta erken* IV, 8. Benzer ifade şekilleri için bk. JA 1914, c. 4, s. 612, 614, 616, 620 ve 626; bk. bir de burada *ög.*

a l - *yir evḳaf(i)ni a.-dim* III, 8

a l a (kişi adı) *a. muḥammed çor oġli müsā* V, 9. *a. muḥammed çor* VII, 2

'a l ī (kişi adı) *isḥāḳ atçi oġli 'a.* I, 3. *'a. sü başi* IV, 9

a n g k i n *bu ḫat a.-te* (!) III, 1. Okunuş doğru mu? *angkininte* beklenirdi.

a r s l a n (kişi adı) *beg tözün sü başi oġli aḥmed a. biz ikegü* IV, 6. *aḥmed a.* IV, 10, *mekāyil a. sü başi* VI, 5

a t *tanuḳlar a.-i* III, 1. VI, 2. ... *a.-i* IV, 1

a t ç i *ismāil oġli ḥasan çalap a.* I, 3. *isḥāḳ a. oġli 'alī* I, 3. Unvan mı? Kutadgu Bilig'deki (2323, 4064) *ḫayl başi* 'takım başı' ve Kaşgari'deki *il başi* 'seyis' ile muhteva bakımından ilgili mi? Aslında 'at' anlamına gelen *ḫayl, ḫ. başi* şeklinde unvan olarak aynı devirde arapça yazılmış senetlerin şâhitler kısmında sık-sık görülür (JA 1914, c. 4, s. 623 okunuşa dikkat). Bundan başka Londra Üniversitesi S.O.A.S. kütüphanesindeki benzeri senetlerde de buna rastlanmaktadır. İleride bunlar yayınlanacaktır..

a y *rabī'ül-āḫir a.-inta* V, 6. *ḳutluġ receb a.-in<ta>* III, 12. *taḳaġu yili rabī'ül-evvel a.-inta* VI, 5

b a b a *b. nāyil* (?) *otaġ başi* I, 10

b a b e k *b. todun* V, 3. VII, 4. Sâsâniler devrinden beri Batı İç Asya'da kullanılan kişi adlarındandır.

b a h ā *bük b.-si* III, 7. *b.-ni tükel bul-* III, 7. VI, 11

b a ş *beg tözün sü b.-i oġli seli* III, 2. *sü b.-i inisi siluman* III, 3. *beg tözün sü b.-i oġli* IV, 4, 5. *sü b.-i* ... IV, 4. *'alī sü b.-i* IV, 9. *mekâyil arslan sü b.-i* VI, 6. *otaġ b.-i* I, 1. *nana sar (?) otaġ b.-i oġli ᶜoşmān* I, 1. *yūsuf otaġ b.-i* I, 9. *baba nāyil otaġ b.-i* I, 10

b ā ṭ i l *teʿẖīr ḳilġan tāriẖini b. turur* III, 10 *tanuḳni ḳilġan saḳiġ b.* IV, 18

b e g *boġra b.-ning satmiş yir* V, 1. *sökmen b. butiḳi* III, 4. *b. tözün sü başi oġli seli* III, 2. *b. tözün sü başi oġli* IV, 3, 5

b i r *yūsuf tekneçi muntini* (?) *b. ḳad (i?)* VI, 10. *b. ḳati yūsuf tekneçi yiri b. ḳati* VI, 12. *b. kesek yir* III, 5. *b. yaş bük* III, 6. *b. kesek rabulda yir* IV, 10. *b. kesek yirimni sattim* VI, 9

b i r- *tanuḳluḳ b.-ürler* IV, 3. *men ... tanuḳluḳ b.-(ü)r* IV, 4

b i r l e *tört ḳati b.* III, 6. *tört ḳatlari b. sat-* IV, 13

b i t i- ... *b.-dim* VI, 4

b i t i l- *tanuḳlar ati bu ẖaṭ angkinte b.-miş turur* III, 2. *yil tört yüz seksen üçte bu ẖaṭ b.-ti* III, 11

b i z *b. ikegü* IV, 6. *b.-i(m)de kin kidin* IV, 14

b o ġ r a *(u?,* kişi adı) *b. begning satmiş yir* V, 1. Unvan olarak, Karluk ve Karahanlılarda, devletin batı kısmının hükümdarına verilir; bu hükümdar da, bütünüyle devleti Arslan Han unvâniyle idâre eden büyük hükümdar adına saltanat sürer (bk. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* II, s. 295-296; yazarın, *buġra* okunuşundaki direnmesi yersiz, çünkü ilk hecede *ḳ, ẖ* ve *ġ* yanında *o/u* kararsızlığı türkçenin her devrinde var olmuştur; bundan başka üstelik, üzerinde durduğumuz kelime kişi adı ve unvan olursa bunun sesbilgisi yönünden tanımını yapmağa kalkışmak yersiz olur).

b o l- *yarmaḳ yarimi b.-ur tört yüz yarmaḳ* IV. 12. *tanuḳ b.-tilar* III, 1. VI, 1

b u *b. bük* III, 7. *b. ḫaṭ* V, 6. 7. VI, 2, 8. *b. ol ḫaṭ* III, 1.VI, 1. *b. yir* III, 8. IV, 13, 18. *b. yarmaḳ yarimi* IV, 12

b ū b e k i r (kişi adı) *körtlek muḥammed inisi b.* I, 8. *b. siliḥdār* I, 4

b u l- *bahāni tükel b.-tum* III, 7. VI, 11. Nesnenin açıkça *-ni* ekiyle belirtilmesi, bunun *bol-* değil *bul-* okunması gerektiğini gösterir. Böylece *bul-*'un Oğuzcaya (güney-batı grubu), *taṗ-*'ın ise doğu grubuna âit olduğunu ileri sürerek yeni 'tasnif' ölçüleri bulmağa çalışanların bu konuda bir az daha dikkatli olmaları gerekiyor.

b u t i ḳ *rabulta sökmen beg b.-inta* III, 4.'budak' anlamından başka bir anlama gelmiş olsa gerek; bir başka yeni türevi olan *buta* (بوتا) 'çalılık' anlamına geliyor (bk. G. Doerfer, *Türkische u. Mong. Elemente...* II, s. 329).

b ü k *b. bahāsi* III, 7. *sattim bir yaş b.-ig* III, 6

b ü t ü n l ü k *b. üçün* VI, 7

ç a l a p (kişi adı) *uzun ḥasan ç.* V, 8. *ismā'il oġli ḥasan ç. atçi* I, 3. *ḳalaç seli ç. inisi seli* V, 12. *seli ç. inisi muḥammed* V, 13. *satiġ muḥammed ç.* I, 7. *isḥāḳ ç.-ḳa* IV, 10, 14. VI, 9. *ḥüseyin oġli isḥāḳ ç.-ḳa sat-* III, 6. *milk isḥāḳ ç.-ning turur* III, 8. *üç ḳatı ç. yiri* III, 9

G. Doerfer (*Türkische u. Mong. Elemente* ... III, 1967, s. 89-91) bu kelimenin menşei ile ilgili çeşitli görüşlerin tenkidini yapıyor ve hiç birinin sağlam olmadığını delilleriyle gösteriyor, fakat kendisi yeni bir görüş ileri sürmüyor.

ç o r (: *cr*) *ala muhammed ç.* VII, 2. *ala muḥammed ç. oġli mūsā* V, 9. *sülüman ç. oġli* V, 17. *isḥāḳ ḥasan ç.* VII, 2. Türküt (kök-türk) devrinden beri sıksık kullanılan unvanlardan biri olup menşei henüz daha münakaşa konusudur. Mani-uygur şairi *Aprin-çor tigin*'in adının, Orta İranca bir unvan olan *âferîn-sâr*'dan ('Mani manastırlarında ilahi idare eden kimse') geldiğini ileri sürmekle mesele tabii ki çözülmüş sayılmaz, çünkü o.ir. *s->*e.tü. *ç* ve *ɪ>o* değişmelerinin başka örneklerle temellendirilmesi gerekir. Şimdilik toharca metinlerde *çor* şeklinde *(o)* ile okunduğuna bakarak - çünkü bu metinlerin yazıldığı *brāhmī* alfabesinde *o/u* ayırımı yapılmıştır - *çur* yerine,

sırf bir şey söylemiş olmak için, *çor* okunuşunu tercih ettim (bk. A.v. Gabain, *Altt. Grammatik*, en son sayfa: *'Nachtrag zum Glossar'* başlığı altında).

e l i g *bük bahāsi yüz e. yarmaḳ* III, 7

e r - *ög aduḳ igsiz toġasiz taḫtvaḳt (?) e.-ken* III, 4. IV, 7. *öz 'aḳlimiz usumuzta e.-ken* IV, 8. *kim e.-seke* IV, 16. ... *e.-ke(n)*? VI, 8

e v ḳ a f (okunuş doğru mu?) *yir e.-(i)ni al-* III, 8.

e v v e l *yirning e. ḳati* III,9. *yirning e. (l) (ḳati)* IV, 18

—f— = *v* ← (bk. *tavut* III, 14)

ḫ a s a n (kişi adı) ... *ḫ.* V, 10. *uzun ḫ. çalap* V, 8. *isḥāḳ ḫ. çor* VII, 1 *ismāīl oġli ḫ. çalap atçi* I, 3. *ḫ. tamġaçi* I, 5

ḫ a ṭ *ḫ.-ni* ... VI, 7. *bu ḫ.* III, 1. 11. VI, 8. *bu ol ḫ. turur* III, 1. VI, 1. *bu ḫ.... -dasinta* IV, 1. *ḫ. içinte* VI, 2. *ḫ. içinteki* V, 7. *ḫ. ḳilil-* V, 7

h ü s e y i n (kişi adı) *ḫ. oġli isḥāḳ çalap* III, 5

i ç *ḫat i.-inteki* V, 7. *ḫat i.-inte* VI, 2

-i g (yükleme hali eki; krş.-*ni*) sattim bir yaş bükig III, 6

i g s i z (bk. *'aḳl) ög aduḳ i. toġasiz taḫtvaḳt erken* III, 3. IV, 6

i k e g ü *biz i.* IV, 6

i k i n ç *i. ḳat* V, 1

i ḳ t a r (ḫ?) *i. (kel) ürmez men* IV, 8 ('fakirlik derecesine indirilme' Steingass) cümlenin anlamı ne olabilir?

i l e k (kişi adı) *i. molla* ... V, 10

i n a l (kişi adı) *yūsuf i. yiri* III, 9

i n i ... *i.-si* V, 15. *ḳalaç seli çalap i-si seli* V, 12. *seli çalap i.-si muḫammed* V, 13. *sü başi i.-si siluman* III, 3. *körtlek muḫammed i.-si būbekir* I, 8

i s ḥ ā ḳ (kişi adı) *i. ḫasan çor* VII, 1. *ḫüseyin oġli i. çalap* III, 5. *milk i. çalapning turur* III, 8. *i. atçi oġli 'alī* I, 3. *i. çalap* IV, 10, 13. VI, 9

i s m ā'ī l (kişi adı) *i. oġli ḥasan çalap atçi* I, 3

ḳ a l a ç (kişi adı) ḳ *seli çalap inisi seli* V, 12. *yūsuf ḳ* VII, 5. I, 4

ḳ a t *bir kesek yir ... tört ḳ.-i birle sat-* III, 6. *yirni tört ḳ.-lari birle ... sat-* IV, 13. *yūsuf tekneçi ḳ.-i muntini (?) bir ḳad (i) ...* VI, 10. *bir ḳ.-i yūsuf tekneçi yiri bir ḳ.-i ..* VI, 12. *yirning evvel ḳ.-i yūsuf inal yiri* III, 9. *üçünç ḳ.-i babek todun yiri* V, 2. *üç ḳ.-i çalap yiri* III, 9. *törtünç ḳ.-i...* V, 3. *ikinç ḳ.-i tegirmen özeki* V, 2 (<ar. *ḥadd).*

Aynı devirde arapça yazılmış belgelerde de buna benzer ifâde şekillerini buluyoruz (bk. *Journal Asiatique* IV (1914), s. 615 : يحيط بالكل حدود اربعة s. 622 : (يحيط بها حدود اربعة). Öte yandan satılan tarlaların hudutlarının belirlenmesine burkancı uygurların (Kaşgar'a komşu olan Tarım bölgesi) bu türlü belgelerinde de rastlıyoruz : *bu yirning siçisi ongdun yingaḳ ... adirar ...* vb. 'bu yerin hudutları : doğuda ... böler ...' (bk. Nobua Yamada, *Uigur Documents of Sale and Loan contracts...* Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko. The Oriental Library 23. Tokyo 1964, s. 100 vd : *siçi* <çince *sşū çih* 'dört sâha'.

Burada uzak-doğu geleneğinin bir devâmı mı bahis konusudur, yoksa bu bir tesâdüf mü?

(ḳ a) t a ş *ḳ.-larımızḳa* IV, 16

k e n c e k (kişi adı) ... *k.* VII, 1. *'oṣmān k.* VII, 3

k e s e k *bir k. yir* III, 5. *bir k. rabulta yiṅ* IV, 10. *bir k. yirimni sattim* VI, 9

k i ç m i ş (kişi adı) *k. tigin* I, 6

k i d i n *bizi(m)de kin k.* IV, 14

ḳ i l- *ta(nuḳ)ni ḳ.-ġan saḳiġ* IV, 17. *te'ḫīr ḳ.-ġan tāriḫini bātil turur* III, 10

ḳ i l i l- (krş. *ḳilin-) ḫaṭ ḳ.-di* V, 7

ḳ i l i n- (krş. *ḳilil-) yad ḳ.-di* IV, 2

k i m *k. te'ḫīr ḳilġan tārīḫini bāṭil turur* III, 10. *k. erseke* IV, 16. *yoḳ k.* IV, 17. *bu ol ḫaṭ turur k. tanuḳ boltilar* VI, 1

k i n *bizi(m)de k. kidin* IV. 14

k i ş i *k.-mizke* IV, 15

ḳ i z *ḳ.-imiz* IV ,15

k ö <r> t l e k k. *muhammed inisi būbekir I, 8*

ḳ u t l u ġ *ḳ. receb ayi* III, 12 (krş. genel olarak : receb'ül-mürecceb). *ḳ.* V, 16

m e k ā y i l (kişi adı) *m. arslan sü başi* VI, 5

m e n *m. ... tanuḳluḳ birür* IV, 3. *m. ... sattim* III, 2. *(kel)ürmez m.* IV, 9. *m. ... tanuḳ m.* I, 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. III, 13. 14. 15. V, 8. 9. 10. 11. 12. 13. 16. 17. 18. IV, 5. 6. VII, 1. 2. 3. 4. 5

m i l k *m. isḥāḳ çalapning turur* III, 8

m u ḥ a m m e d (kişi adı) *satiġ m. çalap* I, 7. *kö<r>tlek m. inisi būbekir* I, 8. *ala m. çor oġli mūsā* V, 9. *seli çalap inisi m.* V, 13 *ala m. çor* VII, 2

m u n t i n i (?) *yūsuf tekneçi ḳati m. bir ḳad (i) ...* (eksik) VI, 10. Kelime doğru okunmuş mu?

m ū s ā (kişi adı) *ala muḥammed çor oġli m.* V, 9

n a n a (kişi adı?) *n. sar* (?) *otaġ başi oġli 'oṣmān* I, 1

n ā y i l (kişi adı?) *baba n. otaġ başi* I, 10

-n i (yükleme hâli eki krş. *-ig) ḫaṭni* (eksik) VI, 7. *yirimni sattim* VI, 9. *bahāni tükel bultum* III, 7. VI, 11. *yirni ... sattimiz* IV, 13

o ġ u l ... *oġli* V, 10. 16. *ala muḥammed çor oġli mūsā* V, 9. *yaḳud yalu oġli* V, 11. *suluman çor oġli* V, 17. *beg tözün sü başi oġli seli* III, 3. *ḥüseyin oġli isḥāḳ çalap* III, 5. *tekneçi oġli yaḳub* III, 15. *nana sar otaġ başi oġli 'osmān* I, 1. *(t) ong (a) oġli 'osmān* I, 2. *ismā'il oġli hasan çalap atçi* I, 3. *isḥāḳ atçi oġli 'alī* I, 3. *beg tözün sü başi oġli* IV, 4. 5. *oġlum(uz)ḳa* IV, 15

o l *bu o. ḫaṭ* III, 1. VI, 1

'o ş m ā n (kişi adı) *o. kençek* VII, 3. *nana sar otaġ başi oġli o.* I, 1. *(t) ong (a) oġli o.* I, 2

o t a ġ *sulman o. başi* I, 1. *nana sar o. başi oġli 'oşmān* I, 1. *yüsuf o. başi* I, 9. *baba nāyil o. başi* I, 10

Karahanlılardaki önemli unvanlardan biri olup Nizamülmülk'ün siyâsetnâmesinde anlamı bir örnek ile açıklanmıştır: «... Kölelerin terbiyesindeki âdet, Sâmânilerden beri uygulanmaktadır. Hizmet süresine ve kaabiliyetine göre terfi ettirilir... Bir yıl sonra 'çadır kumandanı' [*vişāḳ başi* وثاق باشی *(: otaġ başi* aş. bk.)], Hâcib'e kölenin durumunu bildirir; sonra bir türk atı verilir ... Yedinci yılda ... ve 'çadır kumandanı' unvanı verirler وثاق باشی ... Her yıl böylece unvanını ve mesuliyetlerini artırırlar ve bir 'takım kumandanı خیل باشی (*) ve 'hâcib' yaparlar; ... fakat otuz beşine varmadan 'emir'i yapmazlar...» (Ed. Schefer yayını, s. 95 - 27. bölüm - ingilizcesi: H. Darke, *The book of Governement* ... 1960. s. 106 Krş. bir de V. Barthold, *Turkestan...* 1928 s. 227).

Bundan anlaşıldığına göre 'çadır kumandanı' (وثاق باشی) olabilmek için yedi yıl hizmet etmiş olmak gerekmektedir; 'takım kumandanlığı' ise daha uzun bir zaman gerektirir. Nizamülmülk'ün kullandığı *vişāḳ başi* (وثاق باشی) deyimi aslında tü. *otaġ başi*'dir. G. Doerfer'in sandığı gibi bu ar. *vişāḳ*, tü. *otaġ*> ar. vişāḳ (وثاق) şeklinde bir ses değişmesine uğrıyarak arapçaya geçmiş değildir (bk. G. D., *Türkische u. Mongl. Elemente...* II, 1965. s. 66 vd). İslâm tarih kaynaklarında arapça veya farsça olmayan özel adların, deyimlerin nasıl biçim değiştirdiği, nasıl okunmaz, tanınmaz hallere girdikleri öteden beri bilinmektedir.

İlkin اوثاق olarak yazılan kelime — çünkü ilk devirlerde harflere nokta konmuyordu! —, türkçe bilmeyen bir yazar veya müs-

(*) *hayl* kelimesinin çeşitli anlamları için bk. F. D. Aşnin, Bildiriler XI. T. Dil Kurultayı, 1966. s. 255 vd.

tensihin elinde, ap-ayrı bir anlamı olan fakat, hiç olmazsa şekil, yani dış görünüş bakımından benzediği (وثق/وثاق) 'in etkisiyle kolaylıkla (وثاق) şekline girmiş olabilir. G. Doerfer'in arapça lügatlerden derlediği örneklerden anlaşıldığına göre kelime 'çadır', 'askeri karargah' anlamiyle, aslından gene de uzaklaşmamış oluyor.

otağ başi şeklinde bk. bir de aynı devre âit arapça bir senette: JA 1914, 4. c. s. 615 (başlık) محمد اینال المشرا تاغ باشی

ö g (bk. *aduk*) *ö. aduḳ igsiz toġasiz taḫtvaḳt erken* III, 3. *biz ikegü ö. aduḳ igsiz toġasiz taḫtavaḳt erken* IV, 6

ö z *ö. 'aḳlimiz ö. usumuzta erken* IV, 7-8

ö z e k *tegirmen ö.-i* V, 2. Kaşgari'ye göre: 'küçük dere'; krş. BSOS III (1923); aynı devreye ait arapça bir senet, s. 151 vd.: نهر یدعی ازالك

r e b ī' ü l - ā ḫ i r *r. a y i n t a* V, 6

r e b ī' ü l - e v v e l *taḳağu yili r. ayinta* VI, 5

r a b u l (yer adı) *r.-ta sökmen butiḳinta bir kesek yir* III, 4. *bir kesek r.-da yir sattimiz* IV, 11. Bir başka arapça senede göre: (JA 1914, c. 4. s. 611) بقریة رابول و هی ناحیة من نواحی یا رکنده

«Yarkend civârındaki kasabalardan biri»; 489 h. tarihini taşıyan bu tarla satış senedinde de Emir Sökmen (buraya bak) Beg köyünden bahsediliyor; herhalde metnimizdeki yer ile bu yer aynı olmalı, krş. bir de BSOS III'deki arapça metin s. 151 vd.

r e c e b *ḳutluġ r. ayin <ta>* III, 12

s a ḳ i ġ *ta(nuḳ)ni ḳilġan s. bāṭil* IV, 17. İlkin arapça sanıp 'sahih' olarak anlamak istediğim bu kelime herhalde türkçe asıllı olmalıdır: Kaşgari'de 'hayal, serap' anlamında bir *saḳiġ* kelimesi var; aynı yerde bir de: *saḳi-* 'hayâl imiş gibi görünmek'.

s a r (kişi adı?) *nana s. otağ başi oġli 'oṣmān* I, 1

s a t - *bir kesek yir s.-tim* III, 5. *s.-tim bir yaş büld* III, 6. *isḥāḳ çalapḳa bir kesek yirimni s.-tim* VI, 9. *isḥāḳ çalap <ḳa> s.-timiz* IV, 14. *s.-timiz* V, 5. *bir kesek rabulda yir s.-timiz* IV, 11. *s.-miş yir* V, 1

s a t i ġ (kişi adı) *s. muḥammed çalap* I, 7.

s e k i z *sattimiz s. yüz yarmaḳḳa* IV, 11

s e k s o n *yil tört yüz s. üçte* III, 11. Kaşgari'de de aynı şekilde. Sayılardaki 'bir üst onlu' usûlün artık islâmî çevreye geçerken tamâmiyle bırakıldığı anlaşılıyor.

s e l i (kişi adı) *ḳalaç s. çalap inisi s.* V, 12. *s. çalap inisi muhammed* V, 13 *aḥmed s.* V, 14. *s. tajik* III, 15. V, 14. *beg tözün sü başi oğli s.* III, 3. Özel ad olarak ve 'bir burkancı rahip sınıfı' anlamında uygurcanın ilk devirlerinden beri yalnız (aş. bk.) Doğu Türkistan'da sık - sık kullanılıyordu. Bunun hakkında son olarak bk. Louis Ligeti, *Sur quelques transcriptions sino - ouigours des Yuan,* Ural - Altaische Jb. 33 (1961), s. 235-244; bilhassa : 235-238. —— Bildiğime göre, islâm muhitinde bu kelimeye ilk defa bu belgelerde rastlıyoruz. Öte yandan, eğer bir tesadüf değil ise - Kaşgari'nin *Seli* adını bilmemesi son derece dikkate değer! Buna göre, hiç olmazsa belgelerimizde bu adı kullanan beş kişinin, Batı Türkistan yerlisi olmayıp doğudan buraya göç etmiş olduklarını düşünebiliriz.

s i ç ġ a n *s. yili* V, 6

s i l i h d ā r *būbekir s.* I, 14

s i l u m a n (kişi adı, bk. *sulman, suluman;* hepsi buraya mı âit?) *sü başi inisi s.* III ,3

s ö k m e n (kişi adı) *rabulta s. beg butiḳi* III, 4. (*ü*? ile?..) Kaşgari'ye göre 'yiğitlere verilen unvanlardan biri'. Krş. bir de burada *rabul* altındaki not : JA 1914, s. 611. Bk. bir de 541 h. tarihli Harput ulu câmii duvarındaki arapça vergi kitâbesinde قرا ارسلان بن داود بن سكمان بن ارتق .. *Sekman* .. şeklinde okunmuş!. (VI. T.T. Kongresi 1961 - 1967 -, s. 141) Hâlbuki metnimizde ve arapça benzerlerinde açıkça *vav* ile yazılmıştır, yani geriye yalnız *ö/ü* meselesi kalmaktadır. Belgeler yayınlanırken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta var : Nâşir her özel adı, deyimi kesin olarak, ispatlıyarak okuyamaz, kendisinden bunu her zaman beklemeğe de hakkımız yok. Bu durumlarda yapılacak şey, gelişi-güzel uydurmak yerine «transliterasyon» denen yani «okunuşta herhangi bir yorum yapılmaksızın harfleri olduğu gibi başka bir yazıya aktarmak usûlü»nü kullanmaktır. Meselâ سكمان burada *skm'n* şeklinde verilmeliydi!

Gelişigüzel okunuşlar, okuyucuyu yanlış yollara götürmekten başka bir işe yaramaz.

s u l m a n (kişi adı, bk. *siluman) s. otaġ başi* I, 1

s u l u m a n (kişi adı, bk. *siluman) s. çor oġli* V, 17

s ü; *(s. başi:)* IV, 4. *beg tözün s. başi oġli* IV, 4. 5. *beg tözün s. başi oġli seli* III, 2. *s. başi inisi siluman* III, 3. *'alī s. başi* IV, 9. *mekāyil arslan s. başi* VI, 6. Al-ḫuarezmī (X. yy.) *Mefātīḥ al-'Ulūm* adlı eserinde bunu (صاحب الجيش) 'ordu kumandanı' diye açıklıyor (bk. G. von Vloten yayını, 1895. s. 120: (سپاشي هو صاحب الجيش) Farsçası aynı devir kaynaklarında (سپه سالار) *sipah-salar*'dır (V. Barthold, *Turkestan...* s. 229 ve 243 not). Kutadgu Bilig'de *sü başi* (2300, 4065 : *ḳayusı s. b. ḳayusı ḫācib-ḳayusı ilimġa bolur söz açıp.* 4143 : *s. b. ya il başi bolsa özüng)* yanında *sü başçi* (2413), *sü başçisi* (2270), *sü başlar er* (2341), *s. başlar kişi* (2410) şekilleri de var.

Selçuklularla Anadolu'ya gelip beyliklere ve tabii olarak osmanlılara da geçen *sübaşı*'nın anlamında zaman geçtikçe bir 'daralma' görülür: Karahanlılar devrinde 'başkumandan' anlamına gelirken Anadolu'da ilkin bir vilâyetin mülkî-askerî âmiri olmuş (bk. M. Akdağ, *Türkiyenin İktisadî ve İçtimâî Tarihi* I, 1959, s. 42 vd., 339 vd.), daha sonraları artık *sü*'nün asıl anlamı ortadan kalkınca *sü* 'su' okunmuş ve devrin modasına uyularak *ser-çeşme* biçimine sokulmuştur (M. Z. Pakalın'ın *Sözlüğünde* - III, 19. 1954, s. 177 vd.: *serçeşme* hakkında verilen bilgiler, bunun ne zaman ve hangi şartlar altında meydana çıktığı ve ne gibi anlam değişikliklerine uğradığı hakkındaki meselelere ışık tutmaktan çok uzak, iptidai bir durumdadır).

Orta Asya Türk toplumsal kurumları için kullanılan deyimlerin geçirdikleri anlam değişiklikleri üzerinde ileride bir başka münâsebetle ayrıntılı olarak durulacaktır.

t a ḫ t a v a ḳ t *biz ikegü ög aduḳ igsiz toġasiz t. erken* IV, 7.

Dr. G. Alpay bu konuda şu bilgiyi vermek lutfunda bulundu:

[Her halde fa. *taḫt-i vaḳt* تخت وقت olmalı. Farsça tamlama eki IV, 7'deki örnekte açıkça görülüyor: *taḫtavaḳt*. Farsça sözlüklerde böyle bir tamlama bulunmuyor fakat bunun karşı anlamında olan

bi-vakt var ('ters veya uygunsuz bir zaman da yapılan' bk. Steingass).

Bugün Anadolu'da 'halsiz ve keyifsizim' anlamında «*hiç vaktim yok*» diye bir halk deyimi de kullanılmaktadır].

t a h t v a k t (yḳ. bk.) *ög aduḳ igsiz toġasiz t. erken* III, 4

t a j i k *seli t.* III, 15. V, 14. Bazan *z*'nin altına ∴ konarak *j* ifâde edilmek istenmiştir. Kutadgu Bilig'de şu şekiller var: *tazi tili* 'arap dili' 5809 ve *tejik bilgesi* 'iran üleması' 3265. 3266. 3267

t a ḳ a ġ u ... *bitidim t. yili rebī'ül-evvel ayinta* VI, 4. Okunuşta bir yanlışlık mı var? Genel olarak *taḳiġu* şekli yaygındır.

t a m ġ a ç i *ḥasan t.* I, 5

t a n u k *t.-lar ati* III, 1. VI. 2. *t. boḷ-* III, 1. VI, 1. ... *t. t.* ... (eksik) IV, 1. *t.-lar (ta)nuḳluḳ birürler* IV, 2. *ta(nuḳ)ni ḳilġan saḳiġ* IV, 17. *t.-i yalġan* IV, 18. *men* (X) *t. men* I, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. III, 13, 14, 15. V, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18. VII, 1, 2, 3, 4, 5

(t a)n u ḳ l u ḳ *t. bir-* IV, 3, 4

t ā r ī ḫ *te'ḫīr ḳilġan t.-ini bāṭil turur* III, 10

(t a)ş *kim erseke te'şīr* (?) *t.-tin yoḳ* IV, 17

t a v u t (kişi adı) *men t. tanuḳmen* III, 14

t e g i r m e n *t. özeki* V, 2

t e'ḫ ī r *t. ḳilġan tārīḫini bāṭil turur* III, 10

t e k n e ç i *yūsuf t.* III, 14. *yūsuf t. ḳati muntini bir ḳad* (i?)... VI, 10. *bir ḳati yūsuf t. yiri* VI, 12. *t. oġli yākūb* III, 15

t e'ş ī r (?) *kim erseke t. (ta)ştin yoḳ* IV, 16

t i g i n *kiçmiş t.* I, 6

t o d u n *(u?) babek t.* V, 3. VII, 4. Kaşgari'deki *tudhun* (تذون) ile bir ilgisi olabilir: 'köyün büyüğü, tanınmış; köylülere kaynakdan içme suyu dağıtan adam, su beyi'. JA 1914, s. 611 deki arapça senette (بكج بودن) şeklinde geçiyor. Herhalde bu adın, uygurca *tutung* ile bir ilgisi olmasa gerek.

t o ġ a s i z *ög aduḳ igsiz t. taḥtvaḳt erken* III, 4. *biz ikegü ög aduḳ igsiz t. taḥtavaḳt erken* IV, 7

(t) o n g (a) *t. oġli 'oṣmān* I, 2

t ö r t *yil t. yüz yitmiş üç* V, 5. *yil t. yüz seksən üçte* III, 11. *t. yüz yarmaḳ* IV, 12. *bir kesek yir ... t. ḳati birle sat-* III, 6. *yirni t. ḳatlari birle ... sat-* IV, 13

t ö r t ü n ç *t. ḳat* V, 3

t ö z ü n (kişi adı) *beg t. sü başi oġli seli* III, 2. *beg t. sü başi oġli* IV, 3, 5

t u r u r *bu ol ḫaṭ t.* III, 1. VI, 1. *bitilmiş t.* III, 2. *milk isḥāḳ çalapning t.* III, 8. *bāṭil t.* III, 10

t ü k e l *bahāni t. bul-* III, 7. VI, 11

u l u ġ *u. yol* VI, 7

u s *öz 'aḳlimiz öz u.-umuzta erken* IV, 8

u z u n *u. ḫasan çalap* V, 8

ü ç *yil tört yüz sekson ü.-te* III, 11. *yil tört yüz yitmiş ü.-te* V,5. *ü. ḳati çalap yiri* III, 9

ü ç ü n *bütünlük ü.* VI, 7

ü ç ü n ç *ü. ḳat* V, 2

y ā V, 7 (?). IV 15 ('ve, veya' anlamında)

y a ç m i ş (kişi adı) *men y. tanuḳ men* III, 13

y a d ... *ati bu ḫaṭ ... -daşinta y. ḳilindi* IV, 2

y ā ḳ ū b (kişi adı) *y.* V, 10. *tekneçi oġli y.* III, 15

y a ḳ u d (kişi adı) *y. yalu oġli* V, 11

y a l ġ a n *tanuḳi y.* IV, 18

y a l u (= *yelü*?) *yakud y. oġli* V, 11. Krş. V. Barthold, *Turkestan* ... s. 269: *arslan yalu (ḥācib),* xi. yy başları!

y a r i m *yarmaḳ y.-i bolur tört yüz yarmaḳ* IV, 12

y a r m a ḳ *bük bahāsi yüz elig y.* III, 7. *sekiz yüz y.-ḳa* IV, 11. *bu y. yarimi bolur tört yüz y.* IV, 12. Ölçü birimleri yanı sıra, türklerde para birimlerinin de, devir ve bölgelere göre değerlerinin tayin edilmesi ,söz konusu türk toplumlarının içtimaî ve iktisadî yapılarını daha iyi anlamamız bakımından çok önemlidir. İslâmî devir,

bilhassa osmanlı devrindekilere ait bilgilerimiz oldukça geniş olduğu halde, uygur devri ile metinlerimizin ait olduğu karahanlı devri bu bakımdan karanlıktır. Fakat eldeki belgeler karşılaştırmalı olarak incelenirse ölçü ve para birimleri hakkındaki bilgilerimiz artacaktır.

y. veya *yartmaḳ* eski uygur devrinden beri 'para, sikke' anlamında kullanılan genel bir deyimdir. Değeri belirtilmek istendiği zaman belli-belirsiz olarak meselâ *altun yartmaḳ* şeklinde kullanılır (Uigurica III, s. 68; str. 28 - 29; ve bir de L. Ligeti, *Un vocabulaire sino-ouigour des Ming*, Acta Orientalia xix, 1966, s. 281-282). Aşağı yukarı aynı tarihlerde (xi. yy.) ve aynı bölgede (Yârkend) arapça olarak düzenlenmiş tarla satış senetlerinde satılan yerlerin fiyatları şu şekilde ifâde edilmiştir: (örneklerin yeri Cl. Huart, *Trois actes notariés Arabes Yârkend*, J A 1914, c. 4, s. 611 vd) **1.** ٥.. درهم شهروية جياد كاشغرية 500 «Kaşgarda, devletin hudutları içinde geçer akça olan 500 dirhem» (tarih: 489 h., s. 611, 613). **2.** ٧.. درهم درهما ذ هبا سادجا...درهما ذهبا سادجا احمر نقياسرا صحيحا جائزاً نافذاً «700 dirhem ağırlığı, sâde, altın dirhem... hâlis altın dirhem, kızıl, saf, aslî, temiz geçer akça» (505 h. s. 616, 620).

3. ٤٦.. درهم... درهم نقداً لا مشاركة كلها جيداً نافقة رائجاً سراً صحيحاً جائزاً نافذاً «4600 dirhem... nakdî para, iştirâksiz, tamâmiyle... kullanılır, geçer akça vb. vb. ...» (508 h. s. 622 625).

y a ş *y. bük* III, 6

y i l *y. tört yüz yitmiş üçte* V, 5. *y. tört yüz sekson üçte* III, 11. *siçḡan y.-i* V, 6. *taḳaḡu y. -i* VI, 1

y i r *bir kesek rabulda y. sattimiz* IV, 11. *y.-ni tört ḳatlari birle... sattimiz* IV, 13. *bir kesek y.-imni sattim* VI, 9. *begning satmiş y.* V, 1. *yūsuf inal y. -i* III, 9. ... *y.-i* VI, 12. *bir ḳati yūsuf tekneçi y.-i* VI, 12 *üç ḳati çalap y.-<i>* III, 10. *y.-ning evvel ḳati* III, 8. IV, 18. *y. evḳaf(i)ni (?) al-* III, 8. *babek todun y.-i* V, 3. *bir kesek y.* III, 5

y i t m i ş *yil tört yüz y. üç* V, 5

y o ḳ *kimerseke te's̱ir* (?) *(ta)ştin y. kim* IV, 17

y o l *uluḡ y.* VI, 7

y ū s u f (kişi adı) *y.* ... (eksik) V, 9. *bir ḳati y. tekneçi yiri* VI, 12. *y. tekneçi ḳati muntini bir ḳad (i?)* ... VI, 10. *y. tekneçi* III, 11. *y. ḳalaç* I, 4. VII, 5. *y. inal yiri* III, 9. *y. otaġ başi* I, 9

y ü z *bük bahāsi y. elig yarmaḳ* III, 7. *sekiz y. yarmaḳ* IV, 11. *tört y. yarmaḳ* IV ,12. *yil tört y. yitmiş üç* V, 5. *yil tört y. sekson üçte* III, 11

G. Metinlerin arap harfleriyle okunuşu.

I (Turki No. 1)

(başı eksik)

1 مان سولمان اوتاق باشی تانوق مان نانا سار (?) اوتاق باشی اوقلی قوتمان تانوق مان
2 (ت)ونکـ(ا) اوقلی قوتمان تانوق‌مان
3 مان ایسماقیل اوقلی قاسان جالاب اتچی تانوق مان مان ایسقاق اتچی اوقلی الی تانوق مان
4 مان بوباکیر سیلیقتار تانوق مان مان یوسوب قالاج تانوق مان
5 ——— boş ——— مان قاسان تامقاجی تانوق مان
6 ——— boş ——— مان کیجمیش تیکیین تانوق مان
7 ——— boş ——— مان ساتیق موقمات جالاب تا (نوق مان)
8 ——— boş ——— کوتلاك(*) موقمات اینیسی بوباکیر تانوق مان
9 ——— boş ——— مان یوسوب اوتاق باشی تانوق (مان)
10 ——— boş ——— مان بابا نایل (?) اوتاق باشی تانوق (مان)

(son)

(*) کو[ر] تلاك

II (Turki No. 3)

1 بو اول قات تورور تانوق بولتی لار تانوق لار اتی بو قات
2 انککینتا یتیلمیش تورور مان سالی (*) باك توزون سوباشی
3 اوقلی سالی سو باشی اینیسی سیلومان (?) اوك ادوق ایك سیز
4 توقاسیز تقتواقت (?) ارکان رابول تا سوکمان باك بوتی
5 قینتا بیر کاساك بیر ساتیم قوسین اوقلی ایستاق
6 جالاب قا تورت قاتی بیر لا ساتیم بیر یاش بویك یك
7 بو بویك باقاسی یوز الیك یارماق باقانی توکال بولتوم
8 بیر اوقفنی (?) الدیم میلك ایسقاق جالاب ند[ند]ك تورور بو بیر
9 ند[ند]ك اوال قاتی یوسوب اینال بیری اوج قاتی جالاب
10 بیر[ی] کیم تاقیر قیلقان تاریبقنی باتیل تورور

(*) Sonradan silinmiş.

11 بيل تورت يوز ساكسون اوج تا بو قات بيتيلتى
12 قوتلوق راجاب ايينـ[تا] ——— boş ———
——— bir satır boş bırakılmış ———
13 مان ياجيش (؟) تانوقان ——— boş ——— مان ادوق تانوقان
14 مان تافوت (**) (؟) تانوقان مان يوسوب تا كناجى تانوقان
15 مان تاكناجى اوقلى ياقوب تانوقان مان سالى تازيك تانوقان

(sonu eksik?)

IV (Turki No. 4)

1 ... /// تانوق تانوق / ... (نينـ)ك اتى بو قات
2 /// داسينتا ياد قيلينـدى تانوق لار (؟) ///
3 (تا)نوق لوق بيرورلار مان باك توزون
4 سو باشى اوقلى تانوقلوق بير(و)ر سو باشى
5 (اوقلى) باك توزون سو باشى اوقلى اقات
6 ارسلان بيز ايكاكو اوك ادوق ايك سيز
7 توقاسيز تفتاوقت اركان اوز
8 قاقليميز اوز اوسوموز تا اركان ايقتار (؟)
9 (كال)ورماز مان الى سو باشنى مان اقات
10 ارسلان ايسقاق جالاب قا بير كاساك
11 رابول دا بير ساتيميز ساكيز يوز يارماق
12 قا بو يارماق ياريمى بولور تورت يوز يارماق
13 بو بيرنى تورت قات لرى بيرلا اسقاق
14 جالاب[قا] ساتيميز بيز(م)دا كين كيدين
15 اوقلوم(وز) قا يا قيزيميز كيشيميز كا
16 (قا) تاش لاريميز قا كيم ارسا كا تاسير (؟)
17 (تا) شتين يوق كيم تا(نوق)نى قيلقان ساقيق
18 ياتيل تانوق يالقان بو بيرند[ـن]ك اوا(ل)قاتى

(devamı : Turki No. 5)

(**) خ — v — sesini veren bir işâret olmalı : dâvûd.

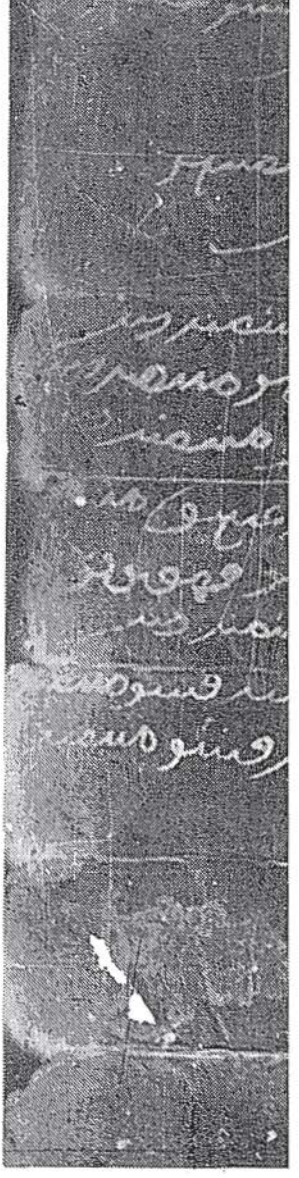

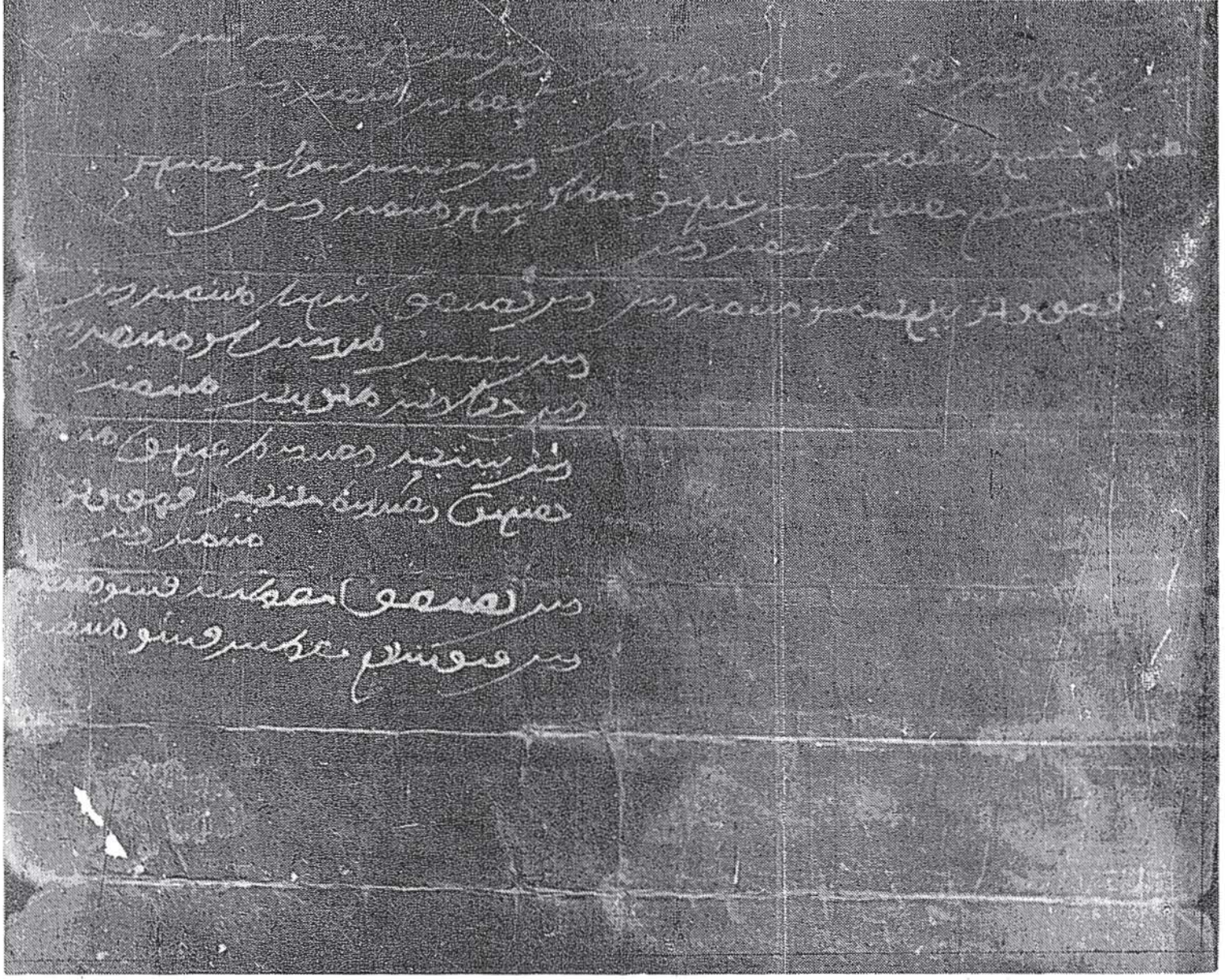

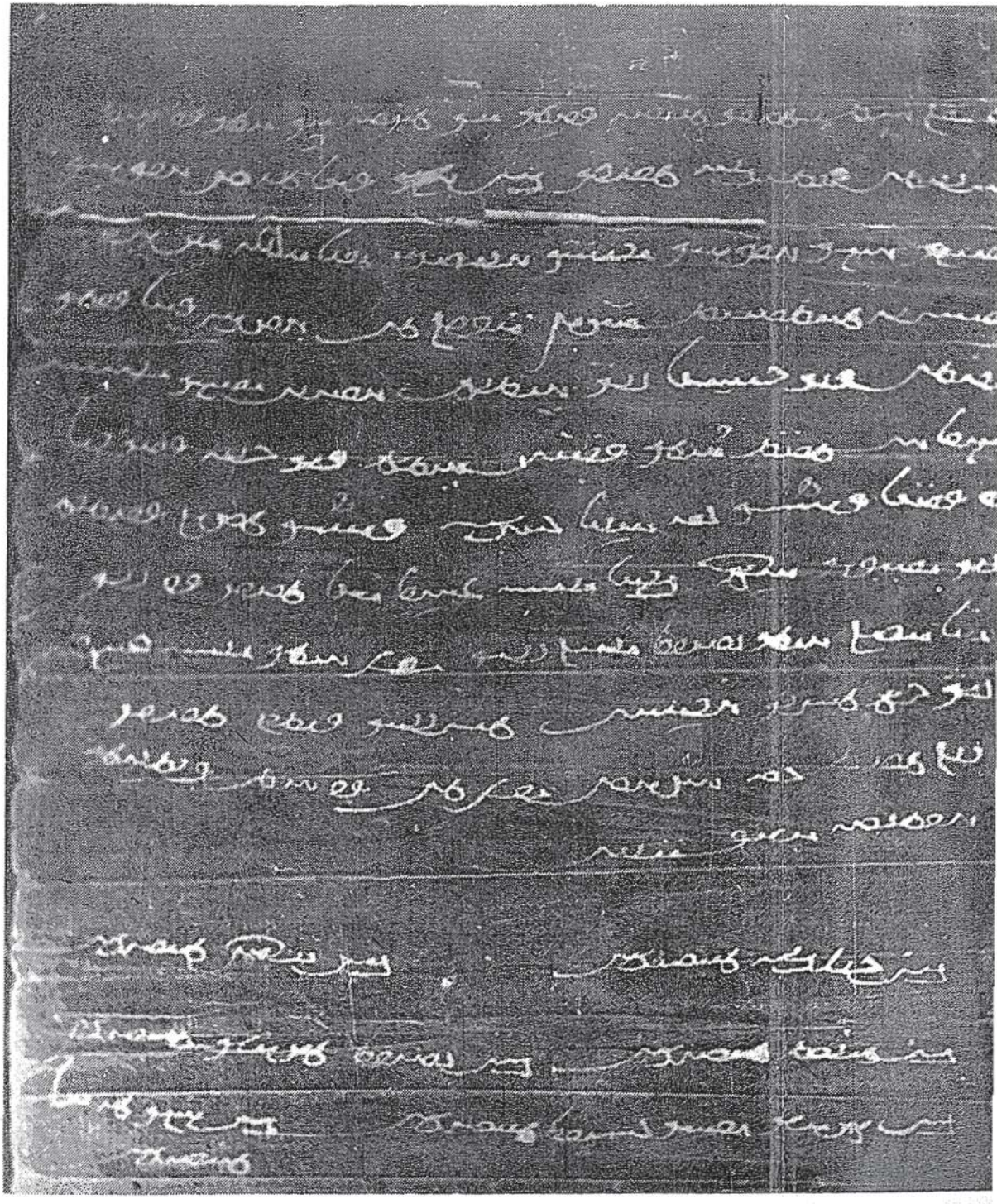

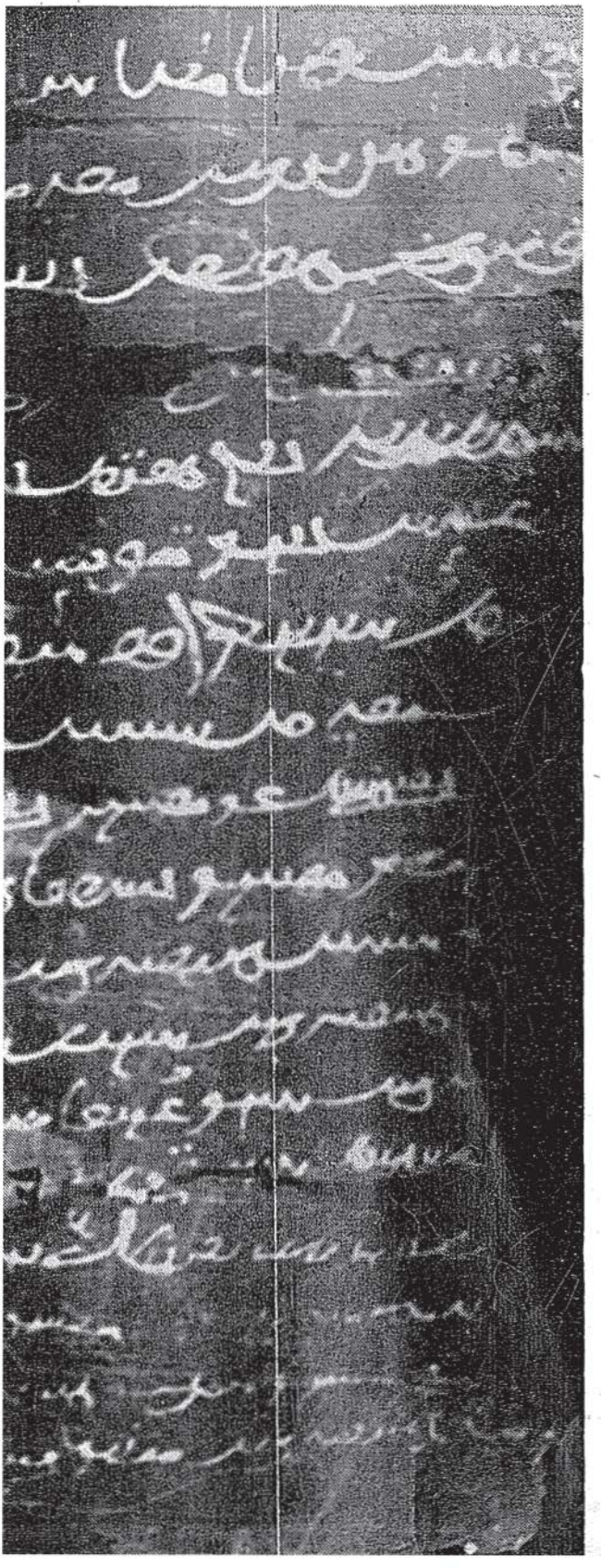

VII (Turki No. 7)

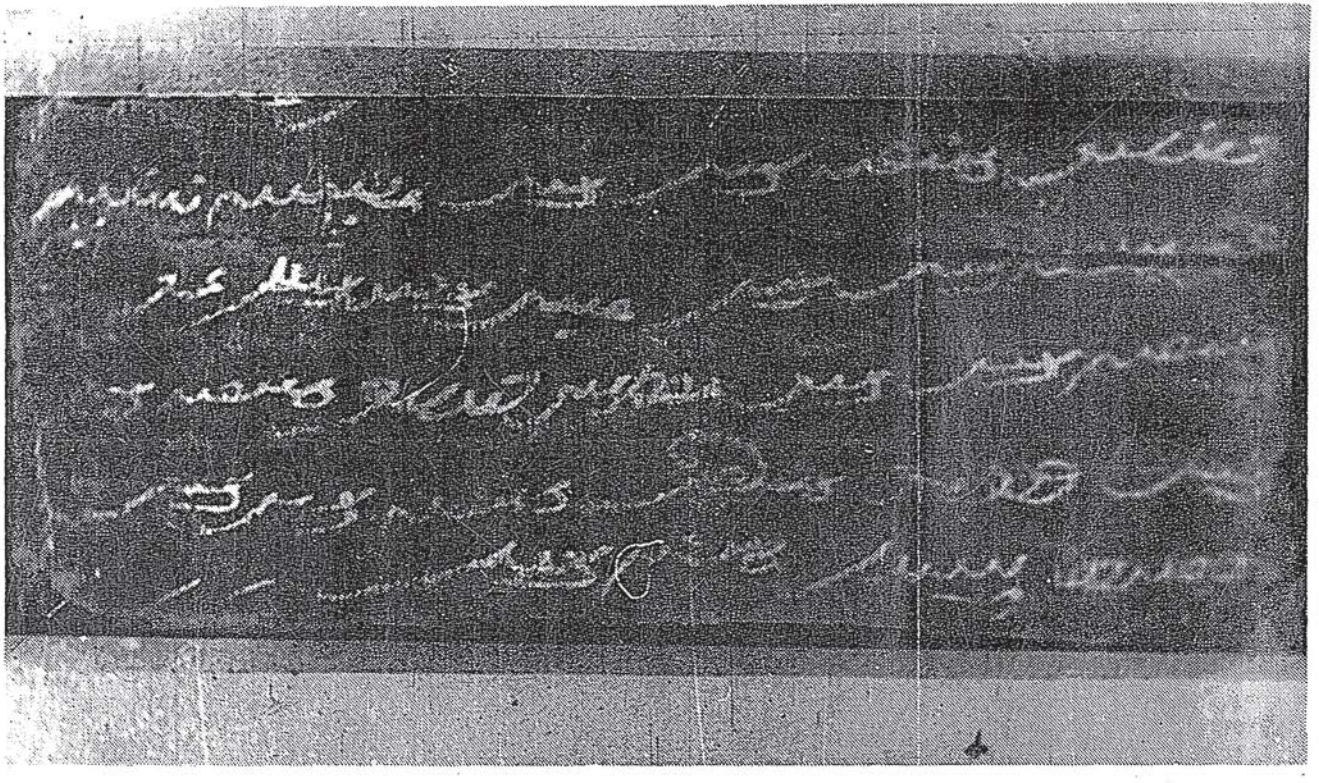

V (Turki No. 5)

(IV'ün devamı)

1 بو قرا باك نی[ند]ك ساتمیش یبر ایكی[ند]ج
2 (ق)اتی تاكیرمان اوزاكی اوجو[ند]ج قاتی
3 با ا باك تودون یبری تورتونج قاتی
4 (Satır silik; ancak bazı harfler seçilebiliyor, fakat okunmuyor)
5 ساتتیمیز بیل تورت یوز یتمش اوجتا
6 سیجقان یلی رابیقال اقیر اینتا بو
7 قت قیلیلدی [illegible] بو قات ایجینتا كی یا (؟)
8 مان اوزون قاسان جالاب تانوق مان مان
9 الا موقات-جر لوقلی موسی تانوق مان مان یوسوب
10 . . . لاجی اوقلی یاقوب تانوق مان ایلاك مولا
11 . . . امی قاسان تانوق مان مان یاقود یالو اوقلی
12 . . . ی تانوق مان قالاج سالی جالاب اینیسی سالی
13 تانوق مان سالی جالاب اینیسی موقات تانوق مان
14 مان اقات سالی . . . سالی تاوبك تانوق (مان)
15 . . . /// اینیسی تانوق مان : . .
16 . . . /// ت[انوق مان] . . . اوقلی /// مان قوتلوق
17 . . . /// تانوق مان ت . . . سو (ل) و مان (؟) جر اوقلی
18 /// تانوق مان ///

(son)

VI (Turki No. 6)

1 بو اول قات تورور كیم تانوق بولتی
2 لار تانوق لار اتی بو قات ایجینتا
3 (یا)د (قیلینـ)د (ی) . . .

(belirsiz sayıda satır eksik)

4 ... /// بيتيديم تاقاقو يبلى

5 رابيقال اوال اينتا ——— boş ——— مان ماكايبل ارسلاق

6 سوباشى تانوق مان ...

(belirsiz sayıda satır eksik)

7 قاتنى اولوق يول بوتون لوك اوجون .

8 بو قات /// ... بو /// ... اركا(ن) (؟)

9 ايسقاق جالاب قا بير كاساك بيريمنى . ——— boş ——— ساتتيم

10 يوسوب تاكناجى قاتى مونتينى (؟) بير قاد(ى)

11 (tamâmiyle silik; bazı harfler görünüyor fakat okumak imkânsız; bu satırın üstünde şu var : (بقانى توكال بولتوم

12 بيرى بير قاتى يوسوب تاكناجى بيرى بير قاتى

(sonu eksik)

VII (Turki No. 7)

(başı eksik)

1 كانجاك تانوق مان مان ايسقاق قاسان (؟)

2 جر تانوق مان مان الا موقمات جر

3 تانوق مان مان قوتمان كانجاك تانوق مان

4 مان باباك تودون تانوق مان مان

5 يوسوب قالاج تانوق مان . .